

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.32782/klj/2022.1.2>**Донченко О. І.,**

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальноправових дисциплін та міжнародного права
економіко-правового факультету
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ІДЕЇ ГЕТЬМАНЩИНИ В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

Анотація. Метою дослідження є здійснення історико-правового аналізу політико-правових ідей Гетьманщини в період національно-визвольної війни, зокрема зміст державницької концепції Б. Хмельницького.

Методологічною основою дослідження стало поєднання загальнонаукових і спеціально-юридичних методів і прийомів наукового пізнання, зокрема застосування історичного методу у взаємозв'язку із методом аналізу дозволило охарактеризувати гетьманські статті і договори, а застосування системно-структурного методу у взаємозв'язку із методом аналізу дозволило визначити основні характерні риси політичної думки зазначеного періоду, зміст державницької концепції Б. Хмельницького. За допомогою системного підходу державницьку концепцію Б. Хмельницького в зазначений період досліджено крізь призму ідеї політичної автономії, ідеї спадкової монархічної влади та ідеї захисту православної віри. Порівняльно-правовий метод у взаємодії із історичним аналізом застосовано при аналізі наукової літератури вітчизняних авторів щодо зазначеної теми, а метод комплексного аналізу та узагальнення дозволив сформулювати висновки проведеного дослідження.

Здійснено аналіз державницької концепції Б. Хмельницького в зазначений період крізь призму ідеї політичної автономії, ідеї спадковості влади та ідеї захисту православної віри.

Доведено, що в зазначений період, перебуваючи в умовах складного геополітичного становища, безперервної війни, невирішених нагальних проблем та постійного пошуку потенційних союзників, послідовно формується власна українська політична думка. Її характерними рисами виступають ідеї політичної автономії в існуючих відносинах васалітету, ідеї спадкової монархічної влади як оптимальна і найбільш прийнятна форма організації влади та ідеї захисту православної віри.

Виявлено, що на формування вітчизняної політичної думки в період національно-визвольної війни впливають західноєвропейські політико-правові вчення, погляди та ідеї, зокрема концепції просвітницького абсолютизму, поняття про суспільний договір та ідея національної держави.

Обґрунтовано необхідність подальшого дослідження історичних передумов та специфіки впливу західноєвропейських ідей на формування політико-правових ідей Гетьманщини в період Руїни.

Ключові слова: політико-правові ідеї, історико-правове дослідження, Гетьманщина.

Donchenko O. I. Political and legal ideas of the Hetmanate during the national liberation war

Abstract. The purpose of the study is to carry out a historical and legal analysis of political and legal ideas of the Hetmanate during the national liberation war, in particular the content of the state concept of B. Khmelnytsky.

The methodological basis of the study was a combination of general and special legal methods and techniques of scientific knowledge, in particular the use of the historical method in conjunction with the method of analysis allowed characterizing hetman articles and treaties. The use of the system-structural method in conjunction with the method of analysis helped us to distinguish the characteristic features of the political thought of this period as well as the content of the state concept of B. Khmelnytsky. With the help of a systematic approach, the state concept of B. Khmelnytsky in this period was studied through the prism of the idea of political autonomy, the idea of hereditary monarchical power, and the idea of protecting the Orthodox faith. The comparative legal method in interaction with historical analysis was used in the analysis of scientific literature of national authors on this topic. The method of complex analysis and generalization allowed to formulate the conclusions of the study.

The author analysed the state concept of B. Khmelnytsky in this period through the prism of the idea of political autonomy, the idea of heredity of power, and the idea of protecting the Orthodox faith.

It is proved that during this period, being in a difficult geopolitical situation, continuous war, unresolved urgent problems, and constant search for potential allies, the Ukrainian political opinion was consistently being formed. Its

characteristic features are the ideas of political autonomy in the existing relations of vassality, the idea of hereditary monarchical power as the optimal and most acceptable form of organization of power, and the idea of protecting the Orthodox faith.

The author found out that the formation of national political thought during the national liberation war is influenced by Western European political and legal doctrines, views, and ideas, including the concept of Enlightened absolutism, the concept of the social contract, and the idea of the nation state.

The author proved the necessity of further research of the historical preconditions and specifics of the influence of Western European ideas on the formation of political and legal ideas of the Hetmanate in the period of the Ruin.

Key words: *political and legal ideas, historical and legal research, Hetmanate.*

Постановка проблеми. З огляду на формування вітчизняної національної ідеї, суспільної свідомості і правосвідомості актуальним є звернення до політико-правових ідей минулого, розуміння їх суті з метою подальшого використання для об'єктивного аналізу сучасних державно-правових інститутів, виявлення історичних помилок в процесі державотворення тощо.

Важливий етап у розвитку української політичної думки пов'язаний з національно-визвольною війною під проводом Б. Хмельницького, яка сприяла подальшому розвитку ідей української державності, практичній реалізації та втіленню в життя державницьких концепцій, що склали ідеологічні підвалини політичної думки Гетьманщини. Дійсно, національна ідея, сформована у роки національно-визвольної війни XVII ст., пізніше у XVIII ст. «стала поштовхом до відстоювання українською елітою політичної автономії козацької держави» [6, с. 116].

Гетьманщина, яка охоплює близько двох століть, була «найбільш колоритною добою, коли Україна то отримувала, то втрачала свою державність, виступала і суб'єктом політики на міжнародній арені, і територією-сателітом Польщі, Туреччини, Московського царства» [11, с. 187]. Попри те, що гетьманщина виявляється як повноцінне державне формування, «така самостійність була лише за часів Богдана Хмельницького в умовах визвольної війни» [7, с. 184], а пізніше, в інші часи – гетьманщина являла собою специфічну форму «регіонального управління в межах Речі Посполитої та Російської держави» [7, с. 184].

На цю пору Україна опинилася в складному геополітичному становищі, коли всі держави на той час мали кілька шляхів розвитку, а саме були держави-сюзерени (Річ Посполита, Османська імперія, Московія), а були держави-васали (Волощина, Трансильванія, Молдова). Одним із завдань держави-васала було віднайти протекторат держави-сюзерена, а своєрідність

української політики полягала в тому, що її васалітет був різноспрямованим, тобто українці під проводом Б. Хмельницького шукали васалітет у Московії, Туреччині, Швеції. Як зазначає І. Куташев, орієнтаційна ідея була головною в політиці Козацької держави, тобто українські гетьмани мислили позиції України винятково в тісному союзі з іншою державою чи під її протекторатом, і питання повної самостійності і незалежності не ставився, а «певний рівень суверенності завжди зумовлювався підтримкою тієї чи іншої держави» [5, с. 173-174].

Б. Хмельницький – перший український гетьман, який в різний спосіб намагався узаконити козацьку державу і саме з часів визвольної війни спостерігаються основні результати державницьких здобутків. Втілення державницьких концепцій знаходимо в політичних документах, угодах, гетьманських універсалах, що приймалися в умовах тогочасної політичної реальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науково-теоретичним підґрунтям дослідження політико-правових ідей на українських теренах періоду національно-визвольної війни XVII століття стали наші попередні теоретичні розвідки політико-правових ідей в Україні у XVI–XVII століттях, а також історико-правові праці вітчизняних вчених. Особливо цінним є монографічне дослідження щодо політичної думки Гетьманщини вітчизняного науковця І. Куташева, а також його наукові розвідки щодо державницьких ідей Б. Хмельницького. Цікавим є дослідження Н. Шалашної щодо державницьких ідей українського православного духовенства в зазначений період, а також аналіз правової і політичної культури в період Гетьманщини дослідниці Г. Макушиної.

Крім того, було проаналізовано різні думки і погляди в публікаціях таких науковців, як С. Полтавець, О. Пономаренко, А. Пахарев, Н. Савчук, Я.Сонько, А. Гурбик, В. Єрмолаєв, В. Прус та інших.

В історико-правовій літературі і досі дискусійним є питання щодо змісту політичної програми Б. Хмельницького, складових його державницької концепції та формування національної політико-правової думки в цей період. Цій проблематиці присвячене досить широке коло наукових досліджень, в яких державницькі здобутки розглядаються з різних сторін та різних аспектах, що є звичайно позитивним і корисним для всебічного їх дослідження, але водночас породжує плуралізм думок і викликає ще більше проблемних питань. Не применшуючи ролі та значення попередніх напрацювань, в даному дослідженні звернемо увагу на декілька характерних рис політичної думки періоду національно-визвольної війни, зокрема ідея політичної автономії в існуючих відносинах васалітету, ідея спадкової монархічної влади в умовах тогочасного політичного життя та ідея захисту православної віри.

Визначення мети дослідження.

1. Провести історико-правовий аналіз ідеї політичної автономії, спадкової монархічної влади та ідеї захисту православної віри в державницькій концепції Б. Хмельницького.

2. Визначити вплив європейської політико-правової думки на становлення і розвиток державницької концепції доби національно-визвольної війни.

Виклад основного матеріалу. Політичну програму Б. Хмельницького найповніше викладено у Зборівському договорі. Не зважаючи на те, що він виявився нежиттєздатним, не вирішив тогочасних суперечностей між Польщею і Україною, не захистив інтереси селянства і міщанства та мав багато інших негативних наслідків, тут вперше проголошено козацьку автономію в конкретних територіальних межах, чисельність реєстру збільшено в п'ятеро, а також в цьому договорі містяться вимоги щодо захисту інтересів православної церкви. Отже, питання про вихід України зі складу Речі Посполитої не ставиться, а йдеться про встановлення національно-територіальної автономії, яка стає центральною складовою політичної концепції Б. Хмельницького. Мова йшла про українську державність і автономію в межах трьох воєводств – Київського, Чернігівського, Брацлавського, на території яких встановлювалась козацька адміністрація і на які не мали права з'являтися коронні війська.

Далі укладено Білоцерківський договір, який попри підтвердження прав православної церкви і амністії повстанців, все ж таки гальмував розбудову держави. Зокрема, у Чернігівське і Брацлавське воєводства поверталась польська адміністрація, кількість реєстрового війська зменшувалася вдвічі, гетьман зобов'язувався не вступати у дипломатичні відносини з іноземними державами, і головне – після смерті гетьмана право на його призначення та звільнення отримував король. Проте ідея автономії, хоч і на значно обмеженій території і з значно скороченим козацьким реєстром, все ж таки залишається домінуючою. Погоджуємося з думкою, що «національно-політична свідомість більшості старшини й козацтва ще не «доросла» до сприйняття навіть ідеї козацького автономізму, вони виступали лише за поновлення станових прав і привілеїв, збільшення кількості козацького реєстру тощо» [10, с. 378].

Отже, можемо констатувати, що на початку національно-визвольної війни головною ідеєю стає політична автономія для козацької України. Як зазначено Н.О. Савчук, «державно-політичні стосунки з сусідніми суспільствами української еліти бачилися крізь призму власної політичної суб'єктивності, договірності, добровільності прийнятих рішень» [14, с. 43].

В цьому контексті варто звернутися до численних наукових розвідок щодо політичних ідей доби Хмельниччини вітчизняного науковця С. Полтавця. Посилаючись на праці багатьох дослідників, зокрема відомого історика О. Оглоблина, автором зазначено, що «напередодні Хмельниччини в Україні сформувалося кілька концепцій державно-політичного устрою українських земель» [8, с. 251].

Мова йде про наступні концепції: концепція ягеллонського легітимізму, якою передбачалась можливість існування українських земель у складі Речі Посполитої як окремої автономної одиниці; утворення Руського князівства поза межами Речі Посполитої; концепція москвофільства; концепція утворення держави «козацького панства»; концепція «двовладдя» Війська Запорозького в особі гетьмана Б. Хмельницького та православної церкви в особі митрополита Сильвестра Косова [8, с. 251].

Можемо припустити, що політична діяльність Б. Хмельницького до Березневих статей, зокрема Зборівський та Білоцерківський дого-

вори, а також політична діяльність І. Виговського, зокрема Гадяцький договір розгортаються в рамках концепції ягеллонського легітимізму, тобто орієнтаційна політика на Польщу схвалюється як найбільш ефективна в даній ситуації. Зазначимо, що і з приводу цього питання в науковій літературі також існує безліч поглядів. Так чи інакше, в практичній політичній реальності склалася держава, що поєднувала державні інституції Речі Посполитої та традиції Війська Запорізького. Дійсно, створюючи свою державницьку концепцію, Б. Хмельницький «стоїть на принципі захисту давніх державницьких традицій на теренах України» [5, с. 175].

З часом політична програма гетьмана доповнюється і змінюється, він схиляється широкою орієнтаційної політики, шукає нових союзників, що підтверджують Березневі статті. Аналізуючи їх, можна сказати, що в сучасному розумінні йшлося про автономію України.

За цими статтями «союз двох держав мислився як союз вільного з вільним і рівного з рівним, як союз, що підписується, у першу чергу, для військової взаємопідтримки» [5, с. 178]. Б. Хмельницький розцінював україно-російський військово-політичний союз як такий, що має юридичну силу для обох сторін під верховенством російського царя, проте очевидним є, що Б. Хмельницький пішов на суттєві обмеження козацьких прав і вольностей. Так, попри утвердження права козаків самим обирати гетьмана, встановлювався контроль за зовнішньополітичною діяльністю Козацької держави. Погоджуємося з І. Куташевим, що «це був крок уперед, порівняно з договорами з Польщею» [5, с. 178].

Проте, і цей союз виявився ситуативним, оскільки після Віленського перемир'я між двома сюзеренами – Річчю Посполитою і Московською державою, Б. Хмельницький шукає нових потенційних союзників для подальшої боротьби проти Польщі і створення антипольської коаліції, тобто йшлося про зміну протектора московського царя на шведського короля. Б. Хмельницький відступає від попередньої орієнтації на політичний та військовий союз з Московією і вступає у новий антипольський військово-політичний Раднотський союз.

Як зазначено в науковому дослідженні Раднотського зовнішньополітичного курсу

Б. Хмельницького, постперейславський період характеризується зміною зовнішньополітичних пріоритетів у бік Трансильванії та Швеції, що пов'язано з чітким курсом гетьмана «на зміцнення суверенітету та з прагненням до об'єднання всіх українських земель» [2, с. 60]. А. Гурбик, дослідивши історичне значення участі України в Раднотському союзі, підкреслює, що «дипломатичні перемовини й укладені угоди з Швецією, Трансильванією та іншими державами, як мінімум, сприяли процесам європейської легітимізації Української козацької держави» [2, с. 76].

Отже, бачимо, що мілітарні змагання, військово-дипломатичні кроки і політична діяльність Б. Хмельницького було скеровано ідеєю автономії під протекторатом іншої держави.

Наступною характерною рисою політичної думки періоду національно-визвольної війни є ідея спадкової монархічної влади, що так чітко простежується вже з середини 1648р. й продиктовано умовами політичного життя. Відомо, що класичною формою правління європейських держав даного періоду була виключно спадкова монархія. На українських теренах формувалася своєрідний республіканський устрій, а Б. Хмельницький «намагався створити місце династії правителів та поєднати її з європейськими монаршими домами шлюбними зв'язками» [5, с. 177].

Можна припустити, що в суспільній свідомості спостерігалася поступове утвердження поглядів щодо гетьманської влади, даної саме від Бога. Зокрема, гетьманські універсали підтверджують, що гетьман уповноважений вирішувати питання життя і смерті своїх підданих, а така прерогатива є виключно монаршою і до того часу в гетьманів такого права не було.

Проте, гетьманська влада Б. Хмельницького, попри схожість з монаршою владою інших країн, мала свої особливості. Зокрема, іншим є статус українського селянина у порівнянні з російським смердом або польською черню, селяни отримали свободу, право на землю та можливість вступати до козацького стану, а козацька верства, в свою чергу, відіграла провідну роль у політичному житті.

В науковому дослідженні В. Єрмолаєва щодо проблем державотворення в ході національно-визвольної війни зазначено, що питання протиставлення двох форм правління за гетьмана

Б. Хмельницького – республіки і монархії – є «некоректним, позбавленим конкретно-історичного підходу» [1, с. 72]. На думку автора від самого початку національно-визвольної війни утверджувалась республіканська форма правління, що передбачало базування виключно на мандаті народу повноважень гетьмана, гетьманського уряду і козацької старшини, а монарх є непідлеглим будь-яким суб'єктам влади.

Отже, гетьман «визнавав традиційну для козацьких прав і вольностей вільну гетьманську елекцію на загальних козацьких радах і не мав наміру порушувати її» [1, с. 74]. Навіть питання передачі гетьманської влади Б. Хмельницький запропонував вирішити на Генеральній раді за участю козацької старшини, полковників, сотників, виборних козаків, а «домігшись легітимного обрання своїм наступником сина, Б. Хмельницький очевидно прагнув уникнути після своєї смерті гострої боротьби серед старшини за гетьманську булаву, запобігти розпалу громадянської війни» [1, с. 75].

Погоджуємося, що «гетьманська влада як влада державна еволюціонувала від перших спроб її обмежити як з боку козацького загалу, так і козацької верхівки (старшини) до влади одноосібної, авторитарної за методами свого здійснення» [9, с. 371-372].

Звісно, важко заперечувати концентрацію влади в руках гетьмана, коли центром ухвалення важливих політичних рішень виступав саме гетьманський уряд і центральні органи управління, що і породжувало авторитарні методи управління. В умовах складного геополітичного становища, нагальних гострих проблем і безперервної війни зберегти демократичні засади режиму вкрай складно, і тому використання авторитарних методів здійснення державної влади, централізація і концентрація влади гетьмана і гетьманського уряду були вчасними і доцільними. Погоджуємося з В. Єрмолаєвим, що «складні об'єктивні чинники, а не «монархічні устремління Б. Хмельницького» визначали передусім методи і способи здійснення ним державної влади» [1, с. 77].

Так чи інакше, але ідея спадкової гетьманської влади є характерною для політичної думки зазначеного періоду, і не дивлячись на те, що вона суперечила демократичним традиціям, все ж таки була цілком виправданою.

Цікавим є дослідження вітчизняних науковців В. Рум'янцева та М. Страхова щодо ідеї українського монархізму в працях В. Липинського, який в обґрунтуванні даної концепції звертається до подій Хмельниччини, коли зародилась найбільша ідея – «ідея незалежності та самостійності української держави» [13, с. 72]. Саме через утвердження спадкової гетьманської влади Б. Хмельницький вбачав гарантію визнання Української держави, як суб'єкта в європейській політиці.

Наступною характерною рисою політичної думки періоду національно-визвольної війни є ідея захисту православної віри, яку козацтво з самого початку свого існування проголошує під своїм захистом.

На той час релігія – це політика, схована за християнськими цінностями. Релігія була домінуючою формою світосприйняття, світоглядні засади всіх верств населення також мали релігійний характер в православному варіанті християнства, а будь-які військові або політичні конфлікти, національно-визвольні рухи були обумовлені, в тому числі, і релігійним чинником.

В свою чергу, і духовенство відіграло вагомую роль не тільки в світоглядній, релігійній та культурній царині, а й активно впливало на формування уявлень про сутність і значення держави, природу влади, права і обов'язки правителя і народу, співвідношення влади світської і духовної тощо, а біле духовенство також було активним учасником політичних процесів, часто виступаючи посередниками в переговорах між польським, московським та гетьманським урядами. Дійсно, «православне духовенство молилося за козацьке військо, надаючи духовних санкцій владі гетьмана, опікувалося справами освіти і культури, виховуючи політичну й духовну еліту нації» [9, с. 376].

Із виходом на політичну арену козацтва і перетворення його на суспільну і політичну еліту, відбувається активна конфесіоналізація всього населення, а церква «виступала активним і досить самостійним чинником на теренах Європи, репрезентувала інтереси гетьманської держави» [9, с. 376].

Як було зазначено в попередніх наших дослідженнях, напередодні національно-визвольної війни XVII століття великий вплив на становлення політико-правових ідей в Укра-

їні мала богословська державно-правова думка у творчості таких видатних постатей вітчизняної культури, як С. Оріховський, І. Вишенський, В. Суразький, Г. Сковорода, П. Могила, яка з одного боку – доносила до українського суспільства «ідеї політичної свободи, природних прав людини і нації, активно протистояла католицькій експансії в Україні» [3, с. 21], а з іншого – сприяла становленню політико-правової думки й визначала вектор політичного розвитку майбутньої держави.

Досліджуючи державницькі ідеї українського православного духовенства в цей період, Н. Шалашна зазначає, що «теорія православної суверенної державності на українських землях набула логічної завершеності за часів митрополита Петра Могили і багато в чому вплинула на становлення козацької держави часів Національно-визвольної революції середини XVII ст.» [16, с. 51]. Автором звернено увагу на праці і погляди видатних постатей тієї епохи, зокрема, православного діяча І. Гізеля, православного монаха І. Галятовського, письменника і церковного діяча Ф. Софоновича, церковного діяча В. Ясинського (Варлаам), церковного і політичного діяча Л. Барановича тощо.

У дослідженні політичних ідей періоду становлення Козацької держави І. Куташева звернено увагу, що багато мислителів-сучасників даного періоду «створять свої державницькі концепції як відповідно до світогляду доби Відродження, так і згідно з політичними позиціями молоді Козацької держави» [4, с. 185]. Майже у всіх простежується ідея щодо віри як основи державництва, проте не всі мислителі транслювали ідею захисту саме православ'я. Зокрема, політична концепція автономного козацького самоуправління церковного та суспільно-політичного діяча Й. Верещинського оминала питання православ'я, а у працях політичного діяча Я. Щасного-Гербута зазначалося право українського народу на збереження православної віри.

Як зазначено С. Полтавцем, «у своїх справах побороти прояви анархізму та охлократії Б. Хмельницький опирався на церкву та духовенство як носіїв національної ідеології» [9, с. 374]. Автором підкреслено, що без духовного впливу авторитету церкви не вдалося б zorganizувати козацькі ватаги, які склалися з найрізномірніших елементів.

Отже, окрім мінімальних конкретних вимог до уряду Речі Посполитої, що передбачають автономію для козацької України, Б. Хмельницький ставив ще одне завдання, з яким пов'язана подальша доля держави, а саме становище православної церкви.

Вже в перших політичних документах Б. Хмельницького піднімається питання щодо захисту прав, інтересів та майна православної церкви, зокрема «Листи до польського короля Владислава IV», «Пункти та інструкція, дана козацьким послам і віддана ними на сейм у Варшаві», «Пункти козацьких вимог до короля Яна Казимира та польського уряду».

Вимоги щодо захисту православної церкви і ліквідації унії містилися і в Зборівському договорі, зокрема передбачалося, що Митрополит Київський отримує місце в Сенаті, а питання щодо повернення захопленого в церкві майна мали б вирішитися на наступному сеймі, але питання залишалося актуальним і польський король видав привілей «Апробація сеймова прав і вольностей релігії грецької народу руському», який «урівнював православну Церкву з уніатською; звільняв православний клір від виконання повинностей і сплати податків; визнавав права православних на Луцьку, Холмську, Перемишльську та Вітебсько-Мстиславську єпархії та ін.» [15, с. 32].

Невдовзі до Польщі прибуло українське посольство з питанням про «скасування унії; повернення православної Церкві храмів і майна; урівняння православних священників у правах із католицьким духовництвом; свободу відправлення православних обрядів за межами козацької території тощо» [15, с. 32].

В свою чергу, і Білоцерківським договором підтверджено збереження прав православної церкви, що говорить про те, що Б. Хмельницький позиціонує себе як захисник православної віри на території Речі Посполитої.

В науковому дослідженні політичних поглядів Б. Хмельницького, вітчизняний вчений І. Куташев, посилаючись на розвідки відомого українського історика О. Оглобина, звертає увагу на популярну на той час концепцію двовладдя гетьмана війська Запорозького та митрополита київського, яка передбачала, що київський митрополит постає «як співправитель гетьмана і глава всіх православних Речі

Посполитої, що урівнюється у правах з главою католиків» [5, с.176]. Як зазначено автором, «ця концепція не буде реалізована у практичному житті, але принцип врахування інтересів церкви у державній політиці завжди залишатиметься одним із визначальних у політичних позиціях Б. Хмельницького» [5, с. 176].

Згідно з Березневими статтями духовна влада, тобто православна церква залишалася незалежною й недоторканою у своїх правах, зберігалися її права і майно, яке їй належало за станом на час підписання договору.

Аналізуючи Березневі статті Б. Хмельницького за предметом правового регулювання, В. Прус виділив декілька класифікаційних ланок. Одна з таких ланок гарантувала внутрішню автономію – це, зокрема, статті щодо збереження адміністративно-військового устрою, гетьмансько-старшинської адміністрації на чолі з гетьманом, судочинства, і серед них автором звернено увагу також на статтю 6, яка «гарантує права духовного стану й голови духовенства, київського митрополита» [12, с. 15]. Це говорить про те, що питання захисту православної церкви для Б. Хмельницького є питанням актуальним і стосується внутрішньої автономії.

Як зазначено в дослідженні державницьких ідей українського православного духовенства Н. Шалашної, початкова інтеграція Гетьманщини до складу Московської держави відбувалась за активної участі представників вищої православної ієрархії, які підтримували однакову точку зору на державність. Отже, «головними ідеями цієї теорії було визнання абсолютної монаршої влади як найкращого способу управління, сприйняття держави як передусім добровільного об'єднання громадян в ім'я спільного блага» [16, с. 55]. Далі автором підсумовано, що в уявленнях українських православних інтелектуалів держава стала наближеною до європейської концепції просвітницького абсолютизму та поняття про суспільний договір, тобто «це були демократичні уявлення, що відповідали самосвідомості ранньомодерної української нації, були закорінені в історичній традиції Русі та формувались під європейським культурно-політичним впливом Ренесансу» [16, с. 56].

Те, що ідея захисту православної віри була характерною для даного періоду, говорить також і Гадяцька угода, яка була укладена піз-

ніше вже І. Виговським і Річчю Посполитою. Тут зазначалося, що православні зрівнювалися у правах із католиками, і попри збереження греко-католицької церкви, заборонялось її поширення на нові території, а також, «в сенаті Речі Посполитої мали надавати право засідати митрополитові київському і п'ятьом православним єпископам [15, с. 34].

Можемо стверджувати, що вище розглянуті ідеї політичної автономії, спадкової монархічної влади та ідея захисту православної віри є складовими державницької концепції Б. Хмельницького, що підтверджено активними політичними кроками і укладеними договорами. Їх регламентація викликана реальною геополітичною ситуацією, яка склалася на той період.

Крім того, розглянуті вище ідеї є також і відображенням європейської політико-правової думки, адже починаючи з XV століття в Європі «відбуваються процеси формування націй, становлення національних держав, церков, культур» [11, с. 188], і на українських територіях спостерігаємо аналогічні явища.

Як зазначалось в наших попередніх дослідженнях, «перебуваючи в орбіті культурного, релігійного і політичного впливу західноєвропейських подій, пов'язаних з Відродженням та Реформацією, в українському суспільстві у XVI–XVII століттях формується власна політико-правова думка» [3, с. 22]. Якщо на передодні національно-визвольної війни загальнодержавні і політичні проблеми були напряму пов'язані з церквою і саме від церковної політики залежав варіант суспільно-політичного розвитку українського суспільства, зокрема це події, пов'язані з Берестейською унією, то безпосередньо в часи національно-визвольної війни відбувається зміна теоретичного осмислення політико-правових ідей і поглядів «про наявні і бажані державно-правові інституції, політичний порядок» [3, с. 21]. Так, не применшуючи роль і значення православ'я, не відмовляючись від її захисту і залишаючи питання релігійної єдності проблемою політичною, на перший план виходить проблема політичної автономії, розв'язання питання щодо протекторату, пошук можливих потенційних союзників в існуючих відносинах васалітету-сюзеренітету.

Варто підкреслити, що умовах складного геополітичного становища і безперервної

війни ці ідеї постійно еволюціонували, проте погоджуємося, що також «еволуція цих поглядів відбувалась під впливом ідей європейської філософії Просвітництва і тяжіла до просвітницького абсолютизму» [16, с. 51], і концепції української державності на цей час стали «логічним продовженням і розвитком державницьких підходів мислителів доби Відродження та учасників релігійно-богословської дискусії» [4, с. 185].

Погоджуємося з вітчизняним науковцем І. Куташевим, що державницька концепція Б. Хмельницького стала вершиною державницького мислення доби розвинутої Козацької держави, вона «засвідчила утвердження цієї держави, визначення її внутрішньої та зовнішньої політики» [5, с. 173], заклала ідеологічні підвалини для подальшого розвитку політичної думки Гетьманщини, а також визначила вектор політичних, воєнних та дипломатичних кроків наступних гетьманів, діяльність яких перепадає на добу Руїни.

Висновки. Таким чином проведений аналіз історико-правових досліджень вітчизняних вчених щодо змісту і сутності політико-правових ідей в Україні у другій половині XVII століття в період національно-визвольної війни, а також вивчення аргументів в наукових позиціях різних авторів дозволяє зробити певні висновки та узагальнення.

1. Перебуваючи в умовах складного геополітичного становища, безперервної війни, невирішених гострих нагальних соціальних проблем та постійного пошуку потенційних союзників, повільно і послідовно формується

власна українська політична думка. Її характерними рисами виступають ідеї політичної автономії в існуючих відносинах васалітету, ідеї спадкової монархічної влади як оптимальна і найбільш прийнятна форма організації влади та ідеї захисту православної віри.

2. Державницька концепція гетьмана Б. Хмельницького починає формуватися з початком національно-визвольної війни. Вона являла собою основу та ідеологічні підвалини політичної думки Гетьманщини, а також засвідчила утвердження держави, визначила напрями її внутрішньої та зовнішньої політики. Дана концепція чітко і послідовно відображає ідеї політичної автономії, спадковості влади та ідеї захисту православної віри, на що вказують гетьманські універсали і договори, в яких найповніше викладено політичну програму гетьмана.

3. Очевидним є вплив на формування вітчизняної політичної думки в період національно-визвольної війни західноєвропейських політико-правових вчень, поглядів та ідей. Перебуваючи в орбіті політичного і релігійного впливу західноєвропейських подій, пов'язаних з Відродженням і Реформацією, становленням в Західній Європі національних держав і церков на українські терена продовжується розповсюдження концепції просвітницького абсолютизму, поняття про суспільний договір та ідея національної держави. Вагомим підґрунтям консолідації українського народу стає ідея державності, яка піднімається, міцніє і розкривається через утвердження національної ідеї, що в свою чергу передбачала єдність народу в межах етнічних територій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Єрмолаєв В. Богдан Хмельницький про проблеми і перспективи українського державотворення (до 365-річчя Національної революції 1648 р.). *Вісник Академії правових наук України*. 2013. № 1. С. 66–79. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapnu_2013_1_9 (дата звернення 17.02.2022).
2. Гурбик А.О. Раднотський зовнішньополітичний курс гетьмана України Б.Хмельницького (1656–1657 рр.). *Український історичний журнал*. 2008, № 6. С. 57-86. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2008/6/5.pdf> (дата звернення 20.02.2022).
3. Донченко О.І. Особливості становлення і розвитку політико-правових ідей в Україні у XVI – XVII століттях. *Соціологія права*. 2021. № 3-4. С. 16-26. URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/handle/123456789/32571> (дата звернення 15.02.2022).
4. Куташев І. Політичні ідеї періоду становлення Козацької держави. *Політичний менеджмент*. № 2. 2007. С. 176-186. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kutashev_politychni-1.pdf (дата звернення 15.02.2022).
5. Куташев І. Політичні погляди гетьманів Б. Хмельницького та І. Виговського: порівняльний аналіз. *Політичний менеджмент*. № 1. 2007. С. 173-184. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kutashev_politychni.pdf (дата звернення 12.02.2022).

6. Макушина Г. І. Політична та правова культура населення Гетьманщини XVIII ст. у сучасній історіографії. *Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Сер. : Історичні науки.* 2008. Т. 88. Вип. 75. С. 116-123. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdui_2008_88_75_24 (дата звернення 16.02.2022).
7. Пахарев А. Ідеї державності у працях українських мислителів кінця XVI – середини XVIII століття. *Політичний менеджмент.* № 5. 2007. С. 184-187. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/9705/20-Paharev.pdf?sequence=1> (дата звернення 14.02.2022).
8. Полтавець С. В. Політична концепція А. Киселя як ствердження ягеллонського легітимізму на українських землях в середині XVII століття. *Українська біографістика.* 2010. Вип. 7. С. 250-262. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ubi_2010_7_12 (дата звернення 19.02.2022).
9. Полтавець С. В. Форма державного правління на початковому етапі української національної революції середини XVII ст. (Ще раз про спосіб організації влади за гетьманування Б. Хмельницького. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2012. Вип. 3. С. 370-378. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2012_3_20 (дата звернення 18.02.2022).
10. Полтавець С. Трансформація владних повноважень та її вплив на українське суспільство на початку української національної революції середини XVII століття. *Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України].* 2007. Вип. 36. С. 376-385. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2007_36_42 (дата звернення 16.02.2022).
11. Пономаренко О.В. Ідеї державності і соборності в політичній думці Гетьманщини. *Гілея (науковий вісник) Політологія.* Випуск 12. 2008. С. 187-197. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Ponomarenko_Olena/Idei_derzhavnosti_i_sobornosti_v_politychnii_dumtsi_Hetmanschyny.pdf?PHPSESSID=bcm6agp2go6ffkts5dbiq10137 (дата звернення 13.02.2022).
12. Прус В. З. Березневі статті Б. Хмельницького 1654 року як джерело права лівобережної України першої половини XVIII ст. *Наше право.* 2015. № 2. С. 12-16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nashp_2015_2_4 (дата звернення 26.02.2022).
13. Рум'янцев В.О., Страхов М.М. Ідея українського монархізму в творах В'ячеслава Липинського (до 125-річчя з дня народження). *Державне будівництво та місцеве самоврядування.* 2007. Випуск 13. С. 72-77. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2876/1/Rumjancev_Strakhov_72.pdf (дата звернення 16.02.2022).
14. Савчук Н. О. Еволюція правосвідомості національної еліти в умовах обмеження автономії гетьманщини російської держави (XVII ст.). *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права.* 2002. № 4. С. 38-44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2002_4_8 (дата звернення 15.02.2022).
15. Сонько Я.В. Договори з Річчю Посполитою у формуванні Української державності: історико-правовий аспект. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки.* Том 30 (69) № 5. 2019. С. 30-35. URL: http://www.juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2019/5_2019/8.pdf (дата звернення 21.02.2022).
16. Шалашна Н. М. Державницькі ідеї українського православного духовенства та політичний союз Гетьманщини із Московією в другій половині XVII ст. *Грані.* 2016. № 6. С. 48-57. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2016_6_9 (дата звернення 11.02.2022).